

דף שבועי

בס"ד

פרשת משפטים, תשפ"ג, מספר 1508

צדקה ומשפט – הילכו יחדיו?

אריאל פריש

פניו, כי קיימת התחשבות כזו.¹ האם ישנה סתירה בעניין?

באשר לשאלה האחרונה, דומה כי יש להבחין בין הציווי "וְדַל לֹא תִהְיֶה בְרִיבוֹ", שהוא אזהרה לדיין לבל יסטה מהדין בשל התחשבות במצבו הכלכלי של בעל הדין שלפניו, ובין הוראות הדין עצמו המופנות אל כלל החברה כחלק ממערכת הציוויים הענפה של התורה בעניין הדאגה לחלשים. הרמב"ם בספר המצוות² עומד על עיקרי ציווי זה:

המצווה הרע"ז היא שהזהיר הדיין מחמול על עני בדין, אבל ידין לו הדין באמתו, לא על צד החמלה עליו אבל ישווה בין העשיר והעני להכריחו לפרוע מה שהוא חייב. והוא אמרו יתעלה "וְדַל לֹא תִהְיֶה בְרִיבוֹ" (שמ' כג:ג). וכבר נכפלה האזהרה בזה העניין בלשון אחר ואמר "לֹא תִשָּׂא פְנֵי דָל" (וי' יט:טו).

התורה מצווה, אפוא, את הדיין להשאיר את שיקולי הצדקה מחוץ לכותלי בית הדין, ולשפוט

במרכז הפרשה, בראש פרק כ"ג, לאחר שהתורה עוסקת בהסדרת תחומי המשפט השונים, מופיע מקבץ אזהרות שעניינו שמירה על טוהר ההליך המשפטי:

א לא תשא שמע שוא אל תשת ידך עם רשע להיות עד חמס. ב לא תהיה אחרי רבים לרעת ולא תענה על רב לנטת אחרי רבים להטת. ג וְדַל לֹא תִהְיֶה בְרִיבוֹ. ד כִּי תִפְגַּע שׁוֹר אִיבָךְ או חֲמֹרוֹ תֵעָה הֶשֶׁב תְּשִׁיבֵנּוּ לוֹ. ה כִּי תִרְאֶה חֲמֹר שֹׁנֵאָךְ רֶבֶץ תַּחַת מְשָׂאוֹ וְחִדַּלְתָּ מֵעֵזֵב לוֹ עֵזֵב תֵּעֵזֵב עִמּוֹ. ו לא תטה משפט אבינך בריבו. ז מדבר שקר תרחק ונקי וצדיק אל תהרג כי לא אצדיק רשע. ח וְשָׁחַד לֹא תִקַּח כִּי הַשָּׁחַד יִעַנֶה פְּקָחִים וְיִסְלַף דְבָרֵי צְדִיקִים (שמ' כג:א-ח).

עיון בפסוקים אלו מעלה תמיהה: מדוע התורה קוטעת את רצף ההוראות הנוגעות להליך המשפטי בציווי על מצוות השבת אבדה ומצוות פריקת משא בהמה!?

בנוסף, יש להבין מה ראתה התורה לכפול את האזהרה בדבר יחס מפלה כלפי בעל דין עני – הן בפס' ג: "וְדַל לֹא תִהְיֶה בְרִיבוֹ" והן בפס' ו: "לֹא תִטֶּה מִשְׁפַּט אֲבִינְךָ בְרִיבוֹ"?

זאת ועוד, מהציווי: "וְדַל לֹא תִהְיֶה בְרִיבוֹ" משמע, כי אין להתחשב במצבו הסוציו-אקונומי של בעל הדין. לעומת זאת, ממקראות אחרים עולה, על

* עו"ד אריאל פריש הוא בוגר ומוסמך במשפטים מטעם הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת בר-אילן.
1 כך, למשל, הציווי: "וְלֹא תִחַבֵּל בְּגֵד אֶלְמָנָה" (דב' כד:יז), או הפסוק: "שִׁפְטוּ דַל וְיִתּוֹם עֲנִי וְרֵשׁ הַצְּדִיק" (תה' פב:ג), ועוד.
2 ראו בהקשר זה בפירוש שד"ל לפס' ג: "והנה התורה משתדלת לחזק הרגשת החמלה והחנינה ביחידים, ואסרה אותה בשופטים, והטעם כי היחיד נותן משלו, והשופט נותן משל אחרים".
3 ספר המצוות, מצוות לא תעשה, רעז.

לשיטתו, הזכרת מצוות אלו כאן מבטאת את הניגוד בין חובת הדיין לפסוק לפי שורת הדין בלבד במסגרת ההליך המשפטי,⁵ ובין מידת הרחמים (המסומלת במצוות אלו) שמקומן מחוץ להליך המשפטי.⁶

לעומת זאת, יש מפרשים שראו בהזכרת מצוות אלו חלק בלתי נפרד ממקבץ ההוראות לדיין הנוגעות להליך המשפטי עצמו. כך, למשל, פירש אברבנאל:

וּשְׁתֵּי הַמִּצְוֹת הָאֵלּוּ מַלְבֵּד פְּשׁוּטֵיהֶם יֵשׁ עוֹד בְּהֵם לְמוֹד טוֹב... כְּשִׁירָאָה אָדָם בּוֹר עִם הָאָרֶץ אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יָמֵינוּ לְשִׁמְאָלוֹ וּבִהֵמָה רַבָּה וְהוּא טוֹעָה בְּדַבְרֵיו וּמְרַשֵּׁעַ עֲצָמוֹ אֲשֶׁר לֹא כָדַת. אַז מוֹתֵר לְמַלְיָן לְהַדְרִיכּוֹ בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל וּמַעֲגָלֵי צַדִּיק וְאִין זֹה הַטּוֹת מִשְׁפָּט כִּי מִצְוָה הוּא בְּהִיּוֹתוֹ טוֹעָה שִׁישִׁיבֵהוּ מִטְעוֹתוֹ... וְכֵן אִם לֹא הִיָּה טוֹעָה אֲבָל לֹא הִיָּה יוֹדֵעַ לְהַגִּיד אִמְתַּת מִשְׁפָּטוֹ וְהוּא כַחֲמוֹר הַרֹבֵץ תַּחַת מִשְׁאוֹ אִין רְאוּי שְׁתַּחֲדֵל מַעֲזוֹב אוֹתוֹ אֲבָל שְׁתַּעֲזְרֵהוּ וּתְסַיְעֵהוּ כִּי בְּזֵה יִתְגַּלֶּה דְבַר הַמִּשְׁפָּט.

העולה מדבריו, כי אזכור מצוות אלו הינו מטאפורי ובא להורות לדיין כי אף שחל עליו איסור להטות את הדין לטובת בעל הדין העני או החלש, הוא רשאי לסייע להם לעמוד על זכויותיהם על מנת למנוע מצב של פגיעה בשוויון בין בעלי דין שאינם שווים (סיוע המשול להשבת אבדה ופריקת משא; אמנם, גם לפי פירוש זה, אין מדובר בהטיה בפסיקת הדין עצמו, אלא

באובייקטיביות מוחלטת, ללא כל התחשבות במצב הכלכלי של בעל הדין, וכלשון התלמוד הבבלי במסכת סנהדרין (ו ע"ב): "כל מקום שיש משפט – אין צדקה; וצדקה – אין משפט". יפים לכאן דבריו של הרש"ר הירש:⁴

מחוץ לתחום בית הדין אין מצוה גדולה מזו: 'להדר דל'. אולם בריבו, כאשר הוא עומד לפניך בסכסוך משפטי עם יריבו, חייב אתה להתייחס אל שניהם ביחס שווה לחלוטין – אפילו בדברים חיצוניים גרידא, ואל לך לתת לאחד כבוד יותר גדול מאשר לשני – אף לא במחווה חיצונית גרידא, ולוא מתוך התחשבות אנושית ביותר.

הנצי"ב בפירושו "העמק דבר" על ויקרא יט:טו מדייק, כי מעבר לכך שהאיסור מופנה כלפי הדיין בלבד, הוא גם חל רק כאשר הדיין שופט לפי שורת הדין. לעומת זאת, במצב שבו מתקיים הליך אלטרנטיבי, כגון פסיקה על דרך הפשרה ולפנים משורת הדין או שלא על פי דין תורה, אין פסול בהטיית המשפט לטובת העני.

הרש"ר הירש עומד גם כן על ההבחנה בין פסיקה לפי הדין בהליך המשפטי, ובין הליכה לפנים משורת הדין מחוץ להליך המשפטי, ומבאר לפיה את פשר מיקומן של מצוות השבת אבדה ומצוות פריקת משא בפסקה זו:

בפסוקים ד-ה דיבר הכתוב, כביכול בסוגריים, במצוות גמילת חסד והגשת עזרה ביחסי האנשים שמחוץ לכותלי בית הדין, ואילו בבית דין עצמו – יקוב הדין את ההר... נאמר 'אֲבִינָךְ' (שמ' כג:ו) – שלך הוא אביון זה, ופרנסתו עליך... אף-על-פי-כן, כשהוא עומד לפניך 'בְּרִיבו' – בבית הדין, אסור לך להטות לטובתו כמלוא נימה.

5 ראו בהקשר זה את התיאור הנפלא במסכת סנהדרין (ו ע"ב) על דוד המלך שהיה דן לפי שורת הדין, ואם ראה שלפי תוצאת פסק הדין נתחייב העני ממון, היה משלם לבעל הדין העני מתוך ביתו לאחר סיום ההליך המשפטי. 6 אמנם, יש קושי בפירוש זה מדוע ציוויים אלה חוצצים בין הציווי שבפס' ג: "וְדָל לֹא תִהְדָּר בְּרִיבוֹ" להמשכו הטבעי בפס' ו: "לֹא תִטֶּה מִשְׁפָּט אֲבִינָךְ בְּרִיבוֹ", שלכאורה היו צריכים להופיע בסמוך.

4 בביאורו לשמות כג:ג. לאור דבריו מוסבר גם מדוע הוצרכה התורה לכתוב לאו נפרד ביחס להידור עני במשפט ולא הסתפקה בציווי הכללי לעשות צדק ולהימנע מעשיית עוול במשפט (כמופיע בוי' יט:יד-טו).

הדין עצמו. לפי פירושו, האיסור של "וְדָל לֹא תִהְדָּר בְּרִיבוֹ" (שמ' כג:ג) מתייחס לפסיקה לטובת הצד החלש בניגוד להוראות הדין. אולם, כל עוד הדין מוצא צד זכות לטובת העני בדין עצמו, אין בכך איסור. ובלשונו:

ומדת הרחמים היא משמשת ביחוד אצל קובעי החוקים ומתקני תקנות לדורות... ואפילו בשופטים פרטיים, גם כן אין זה כלל גמור... וגם עיקר של לפני משורת הדין גם הוא נכנס בכלל הדין לפעמים... ומכל זה מוכרחים לומר שהכתוב שאומר "וְדָל לֹא תִהְדָּר בְּרִיבוֹ" הוא נאמר דווקא בזמן שהדין אינו מתחשב כלל עם שורת הדין, אלא שהוא פוסק את המשפט רק מפני מדת הרחמים על הדל, אבל בזמן שיש משקל לזה גם כן מצד צורת המשפט ויסודי הדין, יש רשות לדין לפעמים לצרף לזה גם מדת הרחמים והחמלה על האומללים והעובדים הנדכאים.¹²

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 f הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
 עורכת לשון: רחל הכהן שיף

12 יישום של פירוש הרב קוק הנ"ל ניתן למצוא בדבריו המאלפים של השופט חיים כהן בע"א 78/409 גולן נ' פרקש, פ"ד (לד1) 813: "בא-כוח המשיבים... מזהיר אותנו אזהרה חמורה, "ודל לא תהדר בריבו"... סהדי במרומים שלא אהדר ולא אצדיק שום דל בריבו אלא אם כן אמצא לו צד זכות בדין... וכן סהדי במרומים שלא אשא פני דל כדי שיוכל להתפרנס "בנקיות" ולא אני ולא העשיר יריבו נצטרך לפרנסו (ראה תורת כהנים, קדושים פרק ד'). אבל מודה אני ומתוודה שלא אנוח ולא אשקוט מלחפש לדלים ולעשוקים ולנדכאים צד זכות בדין, ולא אאמין לאומרים לי, אל תיגע כי לא תמצא. ואם מצפה בא-כוח המשיבים למקרא מפורש שיזהירני גם על זאת, הרי הוא לפניו: עד מתי תשפטו עול ופני רשעים תשאו סלה, שפטו דל ויתום, עני ורש הצדיקו, פלטו דל ואביון, מיד רשעים הצילי".

רק בסיוע לצד החלש במישור הדיוני בהרצאת טענותיו).⁷

עם זאת, אולי ניתן להציע פירוש נוסף שלפיו עולה מפסוקים אלה שיש מקום למתן יחס מיוחד לצד החלש גם במסגרת פסיקת הדין עצמה. כך, יחידת הפסוקים ג-ו יוצרת מבנה מסגרותי, כדלקמן:

פס' ג: איסור להידור הדל בדין

פס' ד-ה: מצוות השבת אבדה ופריקת משא בהמה

פס' ו: איסור להטות משפט אביון

באשר לשאלתנו לעיל בדבר היחס בין פס' ו לפס' ג יש שפירושו שהוא בהבדל שבין "דל" ל"אביון" שמצבו הכלכלי חמור יותר,⁸ או שפס' ג אוסר על הטיה לטובת העני ואילו בפס' ו מדובר בהטיה לחובת העני.⁹ אפשר אף שאיסור ההידור מתייחס לניהול ההליך המשפטי, ואילו הטיית משפט משמעה כי תוצאת הדין מוטת.¹⁰

כך או כך, המבנה של פסוקים אלה יוצר מסגרת של שני ציוויים כמעט זהים (פס' ג ופס' ו) התוחמים את מצוות השבת אבדה ומצוות פריקה שבתוך (פס' ד-ה), שהן ביטוי מובהק של עזרה לחלש והליכה בדרך של לפני משורת הדין. אפשר שבכך באה התורה ללמדנו, כי גם בלב ההליך המשפטי, מוטל על הדין לחפש כיצד ניתן להקל על החלש במסגרת הוראות הדין עצמן ולמצוא לו צד זכות בדין.

יפים בהקשר זה דבריו של הרב קוק¹¹ המבאר כי הכלל של 'לפנים משורת הדין' יכול לחול אף בפסיקת

7 בהקשר זה יש להזכיר גם, כי אף שלפי הכלל הרגיל: "צריך הדין שיקדים לדון הדין שבא לפניו תחילה", יש חריג הקובע כי "היו לפניו דינים הרבה, מקדימין דין היתום לדין האלמנה, ודין האלמנה קודם לדין תלמיד חכם" (שולחן ערוך, חושן משפט, סימן טו, ס' ב); ראו גם תקנה לא לתקנות הדיון בבתי הדין הרבניים התשנ"ג.

8 ראו למשל: בפירושי רש"י ומלבי"ם.
 9 ראו למשל: פירושי ר' יוסף בכור שור, חזקוני ושד"ל.
 10 תלמוד בבלי, כתובות דף קה.
 11 באיגרת שפורסמה בספר הזכרון לאברהם שפיגלמן (ירושלים תשל"ט), עמ' 67.